

VOORTIJDIG SCHOOLVERLATEN VOORKOMEN

PERSPECTIEVEN VAN WETENSCHAP, PRAKTIJK EN BELEID

Mandy A.E. van der Gaag, Nick R. Snell, Glenda G. Bron en
E. Saskia Kunnen

Met bijdragen van:

Frank Blaauw, Dagmar Blom, Erik de Breij, Glenda Bron,
Marieke Buisman, Michael Burghout, Ando Emerencia,
Mandy van der Gaag, Irma Heemskerk, Peter de Jonge,
Saskia Kunnen, Nono Poels, André Saris, Melinda Seegers
en Nick Snell

Eerste uitgave: 2019

Gepubliceerd door

Uitgeverij Acco, Blijde Inkomststraat 22, 3000 Leuven, België

E-mail: uitgeverij@acco.be – Website: www.acco.be

Voor Nederland:

Acco Nederland, Westvlietweg 67 F, 2495 AA Den Haag, Nederland

E-mail: info@uitgeverijacco.nl

Omslagontwerp: Peter Frison

Zetwerk: Crius Group

© 2019 by Acco (Academische Coöperatieve Vennootschap cvba), Leuven (België)
Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. De uitgever heeft geprobeerd alle rechthebbenden voor het copyright op te sporen. Mogelijk is dat niet overal gelukt. Wie toch denkt rechten te kunnen doen gelden, kan contact opnemen met de uitgever. Deze uitgave is uitgewerkt voor didactische doeleinden.

NUR 840

ISBN 978-94-92398-36-9

INHOUDSOPGAVE

DANKWOORD EN BIJDRAGENDE AUTEURS	8
Bijdragende auteurs	8
Bijdragende organisaties	9
1. SAMENVATTING	10
MANDY VAN DER GAAG, SASKIA KUNNEN, NICK SNELL & GLENDA BRON	
2. INLEIDING: HET PROBLEEM VAN VOORTIJDIG SCHOOLVERLATEN	13
NICK SNELL, MANDY VAN DER GAAG & GLENDA BRON	
2.1. De omvang en gevolgen van voortijdig schoolverlaten (VSV)	13
2.2. VSV-preventie in Nederland	13
2.3. Dit boek over het voorkomen van VSV	14
3. THEORIE: PROCESSEN VAN VOORTIJDIG SCHOOLVERLATEN EN BEGELEIDING OM DAT TE VOORKOMEN	16
MANDY VAN DER GAAG, NICK SNELL, ANDO EMERENCIA, FRANK BLAAUW, GLENDA BRON & SASKIA KUNNEN	
3.1. Wat is belangrijk bij voortijdig schoolverlaten en het voorkomen daarvan	16
3.2. Positieve en veranderbare factoren: motivatie, binding, tijdsinvestering en vertrouwen in schoolsucces	17
3.2.1. Motivatie en de drie psychologische basisbehoeften	17
3.2.2. Binding met en tijd investeren in de opleiding	19
3.2.3. Vertrouwen in schoolsucces	20
3.2.4. De grote beperking aan veel kennis tot nu toe voor gebruik bij interventies	21
3.2.5. Studies naar positieve en veranderbare factoren op individueel niveau	22
3.3. Een individueel procesperspectief op schoolverlaten	23
3.3.1. Processen voorafgaand aan voortijdig schoolverlaten	24
3.3.2. Micro-dynamieken binnen het proces van voortijdig schoolverlaten	25

3.3.3. U-can-act procesmodel van voortijdig schoolverlaten	26
3.3.4. Het procesmodel als basis van het procesonderzoek	28

4. PRAKTIJK: METHODIEKEN OM VOORTIJDIG SCHOOLVERLATEN TEGEN TE GAAN 30

4.1. Aanpakken om voortijdig schoolverlaten te voorkomen <i>Irma Heemskerk, Marieke Buisman, Mandy van der Gaag & Saskia Kunnen</i>	30
4.1.1. Gemeenschappelijke kenmerken van de aanpakken	33
4.1.2. Werkwijze: een focus op autonomie, verbondenheid en competentie	34
4.1.3. De opbrengsten van de projecten	36
4.1.4. Drie methodieken uitgelicht	38
4.2. Methodiek Mijn School: maximale ontwikkeling van potentie vanuit positieve verbinding <i>Dagmar Blom, Nono Poels & Melinda Seegers</i>	39
4.2.1. Doel: voortijdig schoolverlaten tegengaan	39
4.2.2. Visie en uitgangspunten: positieve verbinding en de student centraal	40
4.2.3. Setting: bijzonder onderdeel van het ROC het Graafschap College in Doetinchem	40
4.2.4. Doelgroep: jongeren die dreigen uit te vallen, op een te laag niveau zitten of uitgevallen zijn	42
4.2.5. Toelating en een persoonlijk plan maken	42
4.2.6. Begeleidingsmethodiek	43
4.2.7. Krachten en knelpunten	48
4.3. Methodiek Het Buro: de drie rollen van het S(choolTalent)-Team <i>Erik de Breij & André Saris</i>	50
4.3.1. Doel: voortijdig schoolverlaten voorkomen	50
4.3.2. Visie: geïntegreerde aanpak onderwijs en hulpverlening	51
4.3.3. Setting: mbo-scholen in Friesland	52
4.3.4. Doelgroep: jongeren met verschillende mate van risico op VSV	54
4.3.5. Herkennen en een plan maken	55
4.3.6. De begeleidingsmethodiek volgens het S-team concept: maatje, docent en hulpverlener in één	56
4.3.7. Krachten en Knelpunten	64

4.4.	Methodiek Plusgroep: een slimme verbinding tussen zorg en onderwijs	68
	<i>Michael Burghout</i>	
4.4.1.	Doel: voorkomen van voortijdig schoolverlaten	68
4.4.2.	Visie: alle jongeren succesvol burgerschap	68
4.4.3.	Setting: overkoepelende organisatie in regio Haaglanden en Zuid-Holland Noord	69
4.4.4.	Doelgroep: Jongeren met risico op schooluitval	72
4.4.5.	Begeleidingsmethodiek	73
4.4.6.	Krachten en knelpunten	82
4.5.	Knelpunten, kansen en strategieën voor het organiseren van succesvolle VSV-preventie	83
	<i>Irma Heemskerk, Marieke Buisman, Mandy van der Gaag & Saskia Kunnen</i>	
4.5.1.	Jongeren	84
4.5.2.	Vrijwilligers	87
4.5.3.	Regionale samenwerking	90
4.5.4.	Organisatie en invulling van het project	92
4.5.5.	Werkzame strategieën voor de invulling en organisatie van VSV-projecten	93

5. PROCESONDERZOEK: PROCESSEN VAN UITVALLEN, BLIJVEN EN BEGELEIDING

95

NICK SNELL, GLENDA BRON, ANDO EMERENCIA, SASKIA KUNNEN, FRANK BLAAUW, PETER DE JONGE & MANDY VAN DER GAAG

5.1.	Aanpak	95
5.1.1.	Onderzoeksdeelnemers	95
5.1.2.	Dataverzameling	96
5.1.3.	Dataverzamelingsinstrument: de u-can-act webapp	98
5.1.4.	Onderzoeksfocus	100
5.1.5.	Toelichting op de figuren	107
5.2.	Ontwikkeling van en verschillen tussen blijvers, uitvallers en controlegroep	107
5.2.1.	Kenmerken van de blijvers, uitvallers en controlegroep	107
5.2.2.	Ontwikkelingsprocessen van blijvers, uitvallers en controlegroep	108
5.2.3.	Inzoomen op uitvallers	111
5.3.	Het begeleidingsproces	116
5.3.1.	Kenmerken van de begeleiders	116
5.3.2.	Ervaringen van de begeleiders	117

5.3.3.	Ervaringen van de studenten	119
5.3.4.	Microdynamiek: behoefteondersteuning en -veranderingen bij de student	120
5.4.	De acties en doelen van begeleiders	124
5.4.1.	De acties van begeleiders	124
5.4.2.	De doelen van begeleiders	125
5.4.3.	Verschillen in begeleidingsacties en -doelen tussen uitvallers en blijvers	126
5.4.4.	De relatie tussen acties en onmiddellijke veranderingen binnen studenten	128
5.4.5.	Inzoomen op de acties: kwalitatieve gegevens over de inhoud	128
5.5.	Conclusie van de onderzoeksresultaten	133
5.5.1.	Uitvallers versus blijvers	133
5.5.2.	De hulp van begeleiders	135
5.5.3.	Discussie en limitaties	137

6. BELEID: EVALUATIE HUIDIG VSV-BELEID EN HANDVATTEN VOOR DE TOEKOMST **140**

MANDY VAN DER GAAG, GLENDA BRON, IRMA HEEMSKERK, NICK SNELL & SASKIA KUNNEN

6.1.	Huidig nationaal en regionaal VSV-beleid	140
6.2.	Evaluatie van het huidige VSV-beleid	142
6.2.1.	Uitkomsten van het beleidsonderzoek	143
6.2.2.	Conclusie en discussie van het beleidsonderzoek	144
6.2.3.	Beleidsdilemma's door de ogen van jongeren-begeleiders	151
6.3.	Handvatten voor toekomstig beleid	152
6.3.1.	Kenmerken van succesvolle VSV-preventie	152
6.3.2.	Een overstijgende aanpak met de jongere centraal	158
6.4.	Tot slot	161

7. CONCLUSIE: WETENSCHAP, PRAKTIJK EN BELEID COMBINEREN OM VSV EFFECTIEF TE VOORKOMEN **163**

MANDY VAN DER GAAG, SASKIA KUNNEN, GLENDA BRON & NICK SNELL

7.1.	Herkennen en begrijpen van VSV-processen	163
7.1.1.	Praktisch bruikbare theorie voor het begrijpen van VSV	163
7.1.2.	Processen voorafgaand aan schooluitval	164
7.2.	Effectieve VSV-preventie	165
7.2.1.	Kenmerken	165

7.2.2. De grenzen van VSV voorkomen	167
7.2.3. VSV-preventie organiseren en inbedden in beleid	167
7.3. Aanbevelingen om VSV verder terug te dringen	168

8. REFERENTIES **170**

9. BIJLAGEN **175**

9.1. Bijlagen Methodiek Mijn School	175
9.1.1. Voorbeeld PRO kaart	175
9.2. Bijlagen Methodiek Plusgroep	176
9.2.1. Checklist inwerken vrijwilliger	176
9.2.2. Vaardigheden Plusmaatje en Pluscoach	176
9.2.3. Route Plusmaatjes	185
9.2.4. Evaluatiegesprek inwerkperiode	186
9.2.5. Route voor jongeren	187

DANKWOORD EN BIJDRAGENDE AUTEURS

Onze dank gaat uit naar Nationaal Regieorgaan Onderwijsonderzoek die dit boek mogelijk hebben gemaakt met de financiering van het project 'Voorkomen van voortijdig schoolverlaten: een focus op het proces van schoolverlaten en een methodiek om dit proces tijdig bij te sturen' (dossiernummer: 405-16-401), door ons 'u-can-act' genoemd. Daarnaast gaat onze dank uit naar de vele auteurs die hebben bijgedragen aan de inhoud van dit boek, en de vele organisaties die dit boek mogelijk hebben gemaakt, hieronder een overzicht (op alfabetische volgorde). Als laatste gaat onze dank uit naar Lucia Boer-Bethlehem en uitgever ACCO, die er een mooi boek van hebben gemaakt.

BIJDRAGENDE AUTEURS

Frank Blaauw

Rijksuniversiteit Groningen, Distributed Systems group, f.j.blaauw@rug.nl

Dagmar Blom

Mijn School, d.blom@graafschapcollege.nl

Erik de Breij

Het Buro, edebreij@hetburosaris.nl

Glenda Bron

Rijksuniversiteit Groningen, Ontwikkelingspsychologie, glenda.1995@hotmail.com

Marieke Buisman

Kohnstamm Instituut, mbuisman@kohnstamm.uva.nl

Michael Burghout

Plusgroep, michael@plusgroep.org

Ando Emerencia

Rijksuniversiteit Groningen, Ontwikkelingspsychologie, acemerencia@gmail.com

Mandy van der Gaag

Rijksuniversiteit Groningen, Ontwikkelingspsychologie, m.a.e.van.der.gaag@rug.nl

Irma Heemskerk

Kohnstamm Instituut, iheemskerk@kohnstamm.uva.nl

Peter de Jonge

Rijksuniversiteit Groningen, Ontwikkelingspsychologie, peter.de.jonge@rug.nl

Saskia Kunnen

Rijksuniversiteit Groningen, Ontwikkelingspsychologie, e.s.kunnen@rug.nl

Nono Poels

Mijn School, n.poels@graafschapcollege.nl

André Saris

Het Buro, a.saris@nordwincollege.nl

Melinda Seegers

Mijn School, m.seegers@graafschapcollege.nl

Nick Snell

Rijksuniversiteit Groningen, Ontwikkelingspsychologie, n.r.snell@rug.nl

BIJDRAGENDE ORGANISATIES

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

rijksuniversiteit
groningen

1. SAMENVATTING

MANDY VAN DER GAAG, SASKIA KUNNEN, NICK SNELL & GLENDA BRON

Met dit boek delen wij kennis en handvatten over het voorkomen van voortijdig schoolverlaten (VSV) vanuit drie perspectieven: wetenschap, praktijk en beleid. Door deze perspectieven te integreren in één boek willen we bijdragen aan de verdere ontwikkeling van een coherente en effectieve aanpak van VSV, waarbij de jongere centraal staat.

We presenteren een praktisch bruikbare **theorie** over het voortijdig schoolverlaten en het voorkomen daarvan (H.3). We leggen uit hoe beïnvloedbare factoren zoals motivatie, binding aan de opleiding, tijdsinvestering in de opleiding en verwachtingen van schoolsucces een rol spelen bij processen van voortijdig schoolverlaten. Ook presenteren we kennis over wat jongerenbegeleiders kunnen doen om deze processen bij te sturen.

Vervolgens geven we een overzicht van de manier waarop voortijdig schoolverlaten op het mbo voorkomen wordt in de **praktijk** (H.4) door methodieken toe te lichten van verschillende jongerenbegeleidingsprojecten. Bij veel VSV-preventieprojecten wordt er gewerkt met één-op-één contact met de jongere. Daarbij stimuleren begeleiders de jongeren om autonoom te functioneren, helpen zij jongeren om een sterkere verbondenheid met de sociale omgeving te ontwikkelen en stimuleren zij de competentie van jongeren door het ondersteunen van school- en zelfsturingsvaardigheden. We lichten drie projecten uit om in detail te laten zien wat begeleiders in verschillende settingen concreet doen om voortijdig schoolverlaten verder terug te dringen: Mijn School, Het Buro en de Plusgroep. Deze drie projecten blinken uit wat betreft effectiviteit, zijn gelokaliseerd in verschillende delen van het land en zijn in verschillende mate geïntegreerd in het onderwijs: van buiten het onderwijs georganiseerd, tot geïntegreerd met het onderwijs. We geven tevens enige leidraad voor het opstarten van nieuwe projecten of het verbeteren van bestaande projecten door knelpunten te benoemen die veel begeleidingsprojecten zijn tegengekomen en de oplossingen die zij daarvoor hebben gevonden.

In ons **procesonderzoek** hebben we in kaart gebracht welke processen voorafgaan aan voortijdig schoolverlaten op het mbo en wat jongerenbegeleiders in de drie uitgelichte projecten precies doen om deze processen

bij te sturen (H.5). We vinden dat schoolverlaters opvallend genoeg een relatief positieve houding en een hoog welzijn laten zien rond het begin van het jaar, vergeleken met de risicostudenten die op school blijven. Die positieve houding neemt voor veel uitvallers af in de loop van het tweede semester en vooral in de laatste weken voor het uitvallen neemt de positieve houding en het welzijn van schoolverlaters sterk af. Deze daling zet zich na de uitval voort, wat wijst op de noodzaak van begeleiding ook na het moment van uitval. Opvallend is dat deze studenten ook een negatievere beleving hebben van de omgeving buiten school. Er lijkt daarmee meestal geen sprake van een vlucht uit school naar een meer aantrekkelijke situatie. We hebben echter ook gevonden dat niet alle studenten uitval als negatief ervaren: alleen jongeren die het onderwijs verlaten, hebben veel negatieve ervaringen, maar dit zien we niet terug bij jongeren die switchen naar een andere opleiding. Switchers lijken voorafgaand aan uitval relatief stabiel wat betreft welzijn en behoeftevervulling en lijken daarna ook niet negatiever te worden. Schoolverlaten en switchen lijken dan ook twee verschillende processen te zijn.

Begeleiders blijken een breed scala aan begeleidingsacties te gebruiken om VSV te voorkomen. Confronteren, emotioneel steunen en onderhouden van een goede band met de student zijn de meest uitgevoerde acties. Deze worden afgewisseld met heel praktische steun bij schooltaken en huiselijke problemen. Het is niet mogelijk om één specifiek type actie aan te wijzen die altijd werkt. Het lijkt vooral belangrijk dat de gekozen actie goed aansluit bij de behoefte van de student op dat moment. Hiervoor is het noodzakelijk dat de begeleider iemand is die dagelijks in de nabijheid is van de student en die de student goed kent. Zowel studenten als begeleiders zijn erg positief over de begeleiding en zowel uitvallers als blijvers ervaren een even hoge kwaliteit van begeleiding. Omdat we zien dat sommige jongeren ondanks goede begeleiding toch uitvallen, merken we op dat het voortijdig schoolverlaten wellicht niet altijd voorkomen kan worden.

De begeleidingsmethodieken die in dit boek zijn beschreven en onderzocht, passen goed in het landelijke en regionale **beleid** om voortijdig schoolverlaten te voorkomen (H.6). Zij bieden een overstijgende en ontschotte aanpak, waarbij zorg en onderwijsondersteuning worden gecombineerd. Een dergelijke ontschotte aanpak van VSV blijkt een belangrijke wens van veel regionale partijen die met VSV-beleid te maken hebben. Onder deze regionale partijen leefde tevens de vraag welke zorgpartijen te betrekken bij de regionale VSV-samenwerking. Door de methodiek te beschrijven van projecten die voldoen aan de kenmerken van effectieve VSV-preventie en hun resultaten expliciet te maken, hopen wij landelijk en

regionaal beleid handvatten te geven om de juiste VSV-preventie te selecteren. We noemen ook enkele stappen die het beleid in de toekomst kan zetten om de aanpak van VSV verder te optimaliseren, namelijk het faciliteren van vroegtijdige herkenning van mogelijke schoolverlaters en het ondersteunen van verdere professionalisering van jongerenbegeleiding. Daarnaast pleiten wij voor een integratie van preventieve en curatieve benaderingen, omdat uitval zelfs met goede preventieve begeleiding niet altijd te voorkomen valt. Jongeren hebben juist na uitval begeleiding nodig en een soepele overgang tussen preventieve en curatieve begeleiding is hierin belangrijk. Tot slot raden we aan om VSV-begeleidingsprojecten zoals beschreven in dit boek verder te betrekken bij de regionale samenwerking om beleid de handen en voeten te geven om voortijdig schoolverlaten nog effectiever te voorkomen.

2. INLEIDING: HET PROBLEEM VAN VOORTIJDIG SCHOOLVERLATEN

NICK SNELL, MANDY VAN DER GAAG & GLENDA BRON

2.1. DE OMVANG EN GEVOLGEN VAN VOORTIJDIG SCHOOLVERLATEN (VSV)

Ieder jaar verlaten veel Nederlandse jongeren het onderwijs zonder startkwalificatie. In het schooljaar 2017-2018 alleen al waren dit er 25.574 en de grote meerderheid van uitvallers zat op het mbo (Rijksoverheid, 2018). Voortijdig schoolverlaten kan veel negatieve gevolgen hebben voor zowel de jongeren zelf als voor de maatschappij als geheel. Vergeleken met jongeren met een startkwalificatie zijn voortijdig schoolverlaters (VSV'ers) bijvoorbeeld vaker werkloos en hebben zij minder baankansen (European Training Foundation, 2014; Meng, Coenen, Büchner, & Ramaekers, 2009). Daarnaast lopen VSV'ers meer risico op een slechte (mentale) gezondheid, sociale uitsluiting (Herweijer, 2008; Van der Steeg & Webbink, 2006) en komen zij vaker in aanraking met justitie, zowel als verdachte als slachtoffer (Van der Steeg & Webbink, 2006; Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, 2009).

2.2. VSV-PREVENTIE IN NEDERLAND

Vanwege de vele negatieve gevolgen van voortijdig schoolverlaten voor individu en maatschappij is het voorkomen ervan al jarenlang een belangrijk speerpunt van de Nederlandse overheid. Dit speerpunt is vertaald naar een concreet doel: vanaf 2020 mogen er per jaar maximaal 20.000 scholieren de school voortijdig verlaten (Rijksoverheid, 2017). Hoewel Nederland al jarenlang succesvol is in het terugdringen van VSV (getuige de grote afname in VSV-aantallen; Rijksoverheid, 2017; Rijksoverheid, 2018), ligt Nederland, met 25.574 schoolverlaters in het schooljaar 2017-2018, nog niet op schema om haar target te halen. Sterker nog, in het schooljaar 2016-2017 waren er voor het eerst meer voortijdig schoolverlaters dan het jaar ervoor (Rijksoverheid, 2018). Kortom, de VSV-preventie in Nederland was jaren succesvol, maar er moet meer gebeuren om VSV nog verder terug te dringen.

Om VSV-preventie te optimaliseren is het belangrijk om kennis te verzamelen over een aantal aspecten van VSV. Ten eerste moeten we beter

weten welke veranderbare processen voorafgaan aan voortijdig schoolverlaten en wat er gedaan kan worden om deze processen bij te sturen. Ten tweede moeten we meer weten over wat in de praktijk gebeurt aan succesvolle preventiemethodieken. Er is al enig onderzoek gedaan dat erop duidt dat VSV-preventie middels één-op-één begeleiding veelvuldig wordt toegepast en succesvol lijkt (Heemskerk, Van Eck, Buisman, & Sligte, 2018), maar er is tot nu toe weinig documentatie beschikbaar over wat deze succesvolle methodieken omhelzen en hoe dit helpt om VSV te voorkomen. Tot slot is het van belang dat we in kaart brengen hoe het huidige VSV-beleid eruitziet en te weten komen waar eventuele knelpunten liggen en welke mogelijke oplossingen er worden gezien.

2.3. DIT BOEK OVER HET VOORKOMEN VAN VSV

Met dit boek willen wij VSV-preventie helpen te optimaliseren door inzicht te geven in processen voorafgaand aan VSV, de werkzame ingrediënten van VSV-preventie en dit in context te zetten van het huidige VSV-beleid. Het is belangrijk dat de partijen die verantwoordelijk zijn voor het onderwijs en welzijn van jongeren elkaars perspectieven begrijpen, waardoor jongeren middels een integrale aanpak nog beter geholpen kunnen worden (van der Gaag et al., 2018). Daarom hebben we binnen u-can-act een rijke kennisomgeving gecreëerd waarbij verschillende visies op voortijdig schoolverlaten zijn vertegenwoordigd. Om dit te bereiken heeft een team van wetenschappers samengewerkt met beleidsmakers en drie succesvolle preventieve begeleidingsprojecten. Vanuit de verschillende visies van deze disciplines, maar ook vanuit integratie van deze visies, beschrijven wij in dit handboek de wetenschap, praktijk en het beleid van VSV-preventie, om alle drie deze partijen inzicht te geven in, en handvatten te geven voor, het effectief voorkomen van voortijdig schoolverlaten.

In dit boek staan dan ook drie perspectieven op VSV-preventie centraal: een wetenschappelijk, praktijk- en beleidsmatig perspectief. Als eerste beschrijven we wetenschappelijke theorie over schooluitval specifiek gericht op kennis over veranderbare factoren die een rol spelen bij schoolverlaten (H.3). Wij presenteren een theoretisch model waarin het proces van schooluitval inclusief interventiemogelijkheden aan bod komt. In het praktijkhoofdstuk (H.4) beschrijven wij bestaande aanpakken van VSV-preventie. We gaan in op wat er in Nederland qua VSV-preventie gebeurt en gaan specifiek in op drie succesvolle begeleidingsprojecten die hun visie op VSV-preventie presenteren en hun methodiek beschrijven. Vervolgens presenteren wij resultaten van het procesonderzoek (H.5), waarbij we mbo-studenten en jongerenbegeleiders van de drie uitgelichte

begeleidingsprojecten gedurende enkele maanden hebben gevolgd met een webapp. We brengen in kaart welke processen voorafgaan aan voortijdig schoolverlaten en wat belangrijk is in het begeleiden van studenten. Op basis van ons beleidsonderzoek (Van der Gaag et al., 2018) belichten we in het beleidshoofdstuk (H.6) recente ontwikkelingen van het nationaal en regionaal VSV-beleid en de knelpunten die daaruit naar voren komen. We laten zien hoe de in dit boek beschreven praktijk van VSV-preventie en de resultaten van het procesonderzoek kunnen bijdragen aan het oplossen van deze beleidsmatige knelpunten. Tot slot integreren we de kennis uit de drie perspectieven in het conclusiehoofdstuk (H.7), waarin we kort antwoord geven op de vragen die centraal staan in dit boek: hoe kunnen we VSV-processen begrijpen en herkennen, wat zijn kenmerken van effectieve VSV-preventie en wat moet er in de toekomst gebeuren om VSV verder terug te dringen?